

O geografii leksyki *Słownika*¹

"(...) Opracowana w *Słowniku* leksyka obejmuje materiał XX-wieczny pochodzący z całego Śląska. Przy czym Śląsk pojmowany jest tu nie jako kraina geograficzna czy polityczna, lecz jako historycznie ukształtowany region etniczno-językowy, którego granice wyznacza obszar zwartej osadnictwa rdzennej ludności regionu posługującej się rodzimym dialektem. W ciągu wieków granice etniczno-językowe regionów ulegały z reguły znacznie mniejszym i powolniejszym zmianom aniżeli granice polityczne, toteż jednostki te często z sobą się nie pokrywają. W przypadku Śląska zmiany polityczne i etniczne w dużym stopniu wpływały na kształt stosunków językowych, w niektórych okręgach stosunki te również i dziś są niezwykle złożone. Dynamika zmian językowych w ostatnich kilkudziesięciu latach sprawiła, że w wielu rejonach Śląska trudno jest precyzyjnie opisać zasięgi gwar².

Najdalej na północ wysunięty jest dialekt sycowski. W połowie XX w. notowany był przez S. Bąka w kilkunastu miejscowościach leżących obecnie w granicach powiatu oleśnickiego: Kraszowie, Ligocie Rybińskiej, Komorowie, Ślizowie, Dziadowej Kłodzie i Gronowicach. W początkach XX w. granica dialektu sycowskiego przesunięta była bardziej na północ i zachód, obejmowała miejscowości: Kotowskie (obecnie pow. Ostrów Wielkopolski), Ose pod Międzyborzem w pow. oleśnickim, Drołtowice, Stradomię, Dalborowice w pow. oleśnickim. Zaś wschodni zasięg dialektu obejmował wsie: Mnichowice, Nowa Wieś Książęca, Trębaczów, Drożki w powiecie kępińskim.

Kierując się na południe od Gronowic, zachodni zasięg gwar śląskich w powiecie namysłowskim wyznaczają: Głuszna, Bukowa Śląska, Woskowice, Strzelce, Siemysłów,

---

¹ Ze *Wstępu* (zob. t. 1. *Słownika*), opracowanego przez Bogusława Wyderkę.

² Omawiając terytorialne rozmieszczenie współczesnych gwar śląskich, wykorzystujemy prace polskich dialektologów, a w szczególności: S. Bąka, *Gwary ludowe na Dolnym Śląsku. Cz. I. Głosownia. Poznań 1956*; jak też *Zróżnicowanie narzecza śląskiego (Próba podziału i charakterystyki dialektów śląskich)*, „Prace i Materiały Etnograficzne, t. XXIII, Wrocław 1963, s. 401-523; W. Dobrzyńskiego, *Gwary powiatu niemodlińskiego. Cz. I Fonetyka. Wrocław-Warszawa-Kraków 1963*; K. Nitscha, *Dialekty polskie Śląska*, „Materiały i Prace Komisji Językowej PAU”, t. IV, Kraków 1909; F. Pluty, *Dialekt głogówecki. Cz. I. Fonetyka. Wrocław-Warszawa-Kraków 1963*; M. Przywary, *Narzecza śląskie*, oprac. F. Pluta, B. Wyderka, Opole 1987.

Dąbrowa, Świerczów, Miejsce, Bielice. W początkach XX w. na zachód od tej granicy, w powiecie oławskim, gwarę śląską notowano jeszcze we wsiach Rogalice i Wojcice.

Na północnym skrawku powiatu brzeskiego rodzimą gwarę zachowały wsie Roszkowice i Tarnowiec. Od tego miejsca zachodnią linię graniczną gwar śląskich wyznaczają wsie powiatu opolskiego: Kuźnica Katowska, Kurznie, Karłowice, Stare Kolnie, Stobrawa. W pobliżu tej ostatniej miejscowości granica dochodzi do Odry, która na krótkim odcinku staje się granicą językową. Na wysokości Golczowic (południowa część powiatu brzeskiego) granica przekracza Odrę. W tym rejonie, na lewym brzegu rzeki, zachowało się kilka wsi tworzących północny ośrodek gwar niemodlińskich. Zamieszkane wyłącznie przez rdzenną ludność śląską są wsie Narok i Niewodniki wraz z przyległymi koloniami. W pozostałych miejscowościach, w Golczowicach, Skarbiszowie i Karczowie, rdzennych mieszkańców jest niewiele. Wszystkie wymienione wsie z wyjątkiem Golczowic administracyjnie należą do powiatu opolskiego.

Posuwając się dalej w kierunku południowym, zwarty obszar gwar śląskich od zachodu zamykają należące do gwar opolskich miejscowości Wąwelno, Polska Nowa Wieś i nieistniejąca dziś osada Rogacz, położona niegdyś w kompleksie Borów Niemodlińskich. W dalszym ciągu granicę wyznaczają, tworzące południowy ośrodek gwar niemodlińskich, wsie: Sowin, Kuźnica Ligocka, Stara Jamka i Piehocice (obecnie powiat nyski). W początkach XX w. gwary niemodlińskie sięgały dalej na zachód, obejmując Tułowice, Łambinowice, Bielice. Na południowym zachodzie obszar gwar śląskich zamykają miejscowości powiatu prudnickiego: Grabina, Śmicz, Prężyna, Olbrachcice, Dzierżysławice należące do zespołu gwar głogóweckich.

W powiecie głubczyckim, w południowo zachodniej jego części, miejscowościami polskimi graniczącymi z niemieckim obszarem językowym były wsie Dziećmarowy i Sulków. Od Sulkowa po Sudół w pobliżu Raciborza i dalej na południe w kierunku Chałupek graniczą gwary śląskie z gwarami laskimi. W sąsiadującym z Sulkowem Baborowie (obie miejscowości tworzą jedną parafię) w latach trzydziestych XX w. nieliczni mieszkańcy mówili jeszcze rodzimą gwarą laską³. Obecnie ani w Baborowie, ani w Sulkowie nie ma już rdzennej ludności. Granicą oddzielającą gwary śląskie od gwar laskich jest rzeka Cyna (w dolnym biegu zwana Psiną), wpadająca do Odry w okolicach laskich Bieńkowic. Po lewej stronie Cyny, na terenie laskim leżą dwie wsie śląskie, mianowicie Dzielów i Thustomosty. W

---

³ Zob. F. Steuer, *Narzecze baborowskie*, Kraków 1937.

południowo wschodniej części Raciborszczyzny, po lewej stronie Odry, z obszarem laskim sąsiadują gwarowo polskie wsie: Krzyżanowice, Roszków, Rudyszwałd, Zabelków, Chałupki.

W Chałupkach i czeskim Boguminie granica gwar śląskich przekracza granicę państwową. W republice Czeskiej gwary śląskie obejmują teren Zaolzia, granicznymi miejscowościami, kierując się na południowy-wschód, są: Wierzbica, Lutynia, Datynie Dolne i Górne, Błędowice Dolne i Górne, Szobiszowice, Domasławice Dolne i Górne, Dobracice, Ligotka Kameralna, Rzeką, Koszarzyska, Łomna Dolna i Górna, Mosty. W okolicach Łomny Górnej i Mostów gwary śląskie wkraczają na terytorium Słowacji, gdzie w rejonie Czadcy utworzyły wewnętrznie zróżnicowany, o silnych wpływach słowackich, zespół gwarowy.

Śląsk od Małopolski w Beskidach oddziela masyw Baraniej Góry i Klimczoka. W dalszym ciągu granica biegnie wzdłuż górnego biegu Wisły po miejscowość Strumień w powiecie cieszyńskim. Od tego miejsca pierwotna granica pomiędzy Śląskiem a Małopolską przebiegała działem wodnym Odry i Wisły. W 1178 r. w obręb Śląska włączone zostały kasztelania siewierska, bytomska i oświęcimska, a w późniejszym okresie nastąpiły dalsze, już nie tak znaczne, przesunięcia granic księstw śląskich w kierunku wschodnim. Część z tych ziem w późniejszych wiekach powróciła do Polski. Natomiast przy Śląsku pozostał pierwotnie małopolski obszar, którego wschodnią granicę, a tym samym wschodnią granicę Śląska, wyznaczają miejscowości: Grzawa pod Pszczyną, Bieruń i Imielin w powiecie tyskim, Piotrowice i Podlesie znajdujące się obecnie w obrębie Katowic, Bytom, Tarnowskie Góry, Woźniki w powiecie lublinieckim. Dalszy wschodni odcinek granicy Śląska wyznacza Liswarta i Proсна. Od Gorzowa Śląskiego kieruje się ona na zachód, łącząc się z obszarem dialektu sycowskiego.

Poza tym zwartym obszarem w połowie XX w. gwarę śląską notowano w kilku wyspach językowych, które w większości straciły już swój etnicznie i językowo śląski charakter.

Omawiając geografie wyrazów operujemy czasem nazwami subregionów: *Dolny Śląsk*, *Górny Śląsk*, *Śląsk Cieszyński*, *Śląsk Opolski*. Pojęcie *Dolnego Śląska* ma w *Słowniku* w zasadzie charakter wyłącznie historyczny. Termin *gwary Dolnego Śląska* odnosi się do terenów położonych na północ od dolnego biegu Nysy Kłodzkiej i Stobrawy, a więc powiatów: brzeskiego, namysłowskiego, oleśnickiego, oławskiego, na których terenie w pierwszej połowie XX w. notowano jeszcze resztki gwar dolnośląskich w kilkunastu miejscowościach. Spośród pozostałych nazw najmniej kłopotów sprawia pojęcie *Śląska Cieszyńskiego*, pojęcie stosunkowo ustabilizowane i jednolicie rozumiane. Wiele nieporozumień budzi natomiast nazwa *Górny Śląsk*. Historycznie nazwą tą obejmowano

dawne księstwa: opolskie, raciborskie, cieszyńskie i pszczyńskie. W czasach pruskich z tej części Śląska (bez *Cieszyńskiego*) utworzono rejencję opolską. W okresie międzywojennym nazwą *Górny Śląsk* określać zaczęto przemysłowy okręg *Górnego Śląska* wraz z przyległymi terenami pogranicza śląsko-małopolskiego. Takie ograniczone rozumienie nazwy *Górny Śląsk* uzasadniło upowszechnienie się nazwy *Śląsk Opolski* na określenie pozostałej części historycznego *Górnego Śląska*, a więc terenów, schematycznie rzecz ujmując, dzisiejszego województwa opolskiego wraz z *Raciborszczyzną* (obecnie należąca do województwa śląskiego). Takie też jest dzisiejsze powszechne, utrwalane przez środki masowego przekazu, rozumienie pojęć *Górnego Śląska* i *Śląska Opolskiego*⁴. Tego w miarę klarownego dziś podziału nie możemy jednoznacznie zastosować, dysponujemy bowiem materiałami ze starszych opracowań, które pojęcie *Górnego Śląska* ujmują w szerokim, historycznym sensie. A zatem utrzymujemy tradycyjne, szerokie rozumienie określenia *Górny Śląsk*, natomiast mówiąc o subregionie przemysłowym, do nazwy *Górny Śląsk* dodajemy odpowiednie określenie uściślające. Pozostałe nazwy subregionów stosujemy w znaczeniu wyżej określonym. (...)"

"(...) W dziale dokumentacyjnym haseł podajemy wszelkie informacje, jakimi dysponujemy, o geografii wyrazów. Nie są to dane wyczerpujące, toteż nie formułujemy ostatecznych werdyktów co do zasięgów terenowych poszczególnych leksemów. Ponadto zawarte w kartotece lokalizacje nie są jednolite, w zależności od źródeł, z których pochodzą, są to: dokładne lokalizacje z podaniem miejscowości, ogólne nazwy subregionów, nazwy jednostek administracyjnych, zwłaszcza dawnych powiatów (*Raciborskie, Prudnickie, Kozielskie*). Czasami są to skróty, z których nie wynika czy chodzi o powiat, czy też o okolice miejscowości. Ogólnikowo lokalizowane są materiały starsze, co stwarza sporo trudności interpretacyjnych. Najwięcej kłopotów sprawia materiał niezlokalizowany, przy cytowaniu takich zapisów (głównie Wallis, czasem Przywara) podajemy tylko źródło.

Kwestią, której poświęcono wiele dyskusji, był stopień dokładności zapisów lokalizacyjnych – podać w dokumentacji pełne dane czy tylko nazwę powiatu? Za powiatem przemawiała ekonomia opisu. Za pełną dokumentacją przesłanki merytoryczne. Przy próbnym opracowaniu haseł okazało się, że dla słownika regionalnego powiat jest

---

⁴ Zagadnienia wewnętrznego podziału Śląska i jego uwarunkowań są skomplikowane i niełatwe do rozwiązania także dla historyków. W przystępnej formie problematykę tę omawiają R. Pysiewicz-Jędrusik, A. Pustelnik, B. Konopska w popularnonaukowym opracowaniu *Granice Śląska*, Wrocław 1998.

jednostką zbyt szeroką, a zasięgi geograficzne zjawisk gwarowych nie pokrywają się z granicami powiatów. Przeważała zatem opinia o konieczności zamieszczania dokładnych lokalizacji.

Mimo wspomnianej niejednorodności danych staramy się informacje o zasięgu geograficznym wyrazów podać precyzyjnie, identyfikujemy wszelkie źródła i zapisy według współczesnego podziału administracyjnego Śląska. Z przytaczania lokalizacji rezygnujemy tylko wtedy, jeżeli kolejny zapis nie wnosi istotnych informacji. Przywiązując tak dużą uwagę do geografii wyrazów, wychodzimy z następujących przesłanek:

1. *Atlas językowy Śląska* notuje ograniczoną ilość wyrazów i aczkolwiek pod względem omówienia ich geografii jest opracowaniem doskonałym, nie spełnia jednak niektórych oczekiwań.
2. Nie każdy czytelnik *Słownika*, a może nawet większość odbiorców niefilologów, sięgnie z różnych względów do *Atlasu* (poważną barierą jest na przykład ograniczona dostępność), toteż umieszczenie w *Słowniku* nawet niepełnych informacji jest uzasadnione.
3. Opublikowane informacje (nawet częściowe) o zasięgach geograficznych wyrazów stanowić mogą materiał i wskazówki dla dalszych badań. Ponieważ kartoteka *Słownika* ma już kilkadziesiąt lat, dane te posłużyć mogą do badań przesunięć geograficznych leksyki. (...)"